

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

**СІМЕЙНІ
(РОДИННІ) ЦІННОСТІ
ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ
ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ:
ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ**

Колективна монографія

*За редакцією
Є. Харитонова, О. Харитонової,
І. Давидової, О. Сафончик*

Одеса
Фенікс
2025

*Рекомендовано рішенням вченої ради Національного університету
«Одеська юридична академія» (протокол №від ... травня 2025 р.)*

Рецензенти:

Дудченко В. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія»;

Менджул М. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного права та процесу юридичного ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Спасибо-Фатеева І. В. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри цивільного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

С 37 **Сімейні (родинні) цінності перед викликами гібридної війни: правові проблеми** : кол. монографія / за заг. ред.: Є. Харитонов, О. Харитонової, І. Давидової, О. Сафончик ; НУ «Одеська юрид. академія». – Одеса : Фенікс, 2025. – 508 с.

ISBN 978-617-8430-64-1

Монографія містить підсумкові результати наукових досліджень представників аксіологічної школи сімейного (родинного) права за останні десять років, присвячених аналізу правових проблем, що виникають у сфері сімейних (родинних) відносин під час гібридної війни.

Зокрема, характеризуються методологічне підґрунтя та значення ціннісної спрямованості досліджень у галузі сімейного (родинного) права.

Розглядаються мета та завдання, які постають перед українською наукою сімейного (родинного) права при вивченні сфери регулювання сімейних (родинних) відносин. Акцентується увага на необхідності врахування існування в українській правовій традиції категорій «сім'я» і «родина», як цінностей, що утворюють складну систему моральних та юридичних зв'язків, та водночас є одним з головних об'єктів гібридних загроз, а відтак потребують особливої уваги і забезпечення юридичного захисту прав та інтересів їхніх учасників під час гібридної війни. Аналізуються родинні цінності, що опинилися під руйнівним впливом всіх форм гібридної війни. Зокрема, наголошується, що на особливу увагу заслуговують проблеми захисту сімейних (родинних) цінностей, які наразі піддаються активній руйнації з боку агресора: негативний вплив на цивілізаційну самоідентифікацію українців (особливо такої вразливої категорії осіб, як діти), руйнування сімей, родин тощо. У такому контексті розглядаються, як юрисдикційні засоби захисту сімейних (родинних) цінностей, прав та інтересів, так і можливі засоби самозахисту прав та інтересів самими учасниками сімейних (родинних) відносин.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, аспірантів, здобувачів вищої юридичної освіти, всіх, кого цікавить проблематика буття сімейного (родинного) права в умовах викликів гібридної війни з погляду аксіологічного підходу.

УДК 314.146:316.36

ISBN 978-617-8430-64-1

© Колектив авторів, 2025

ЗМІСТ

Авторський колектив.	5
Розділ 1. Аксиологічна школа сімейного права – пошук парадигми зміцнення родинних цінностей під час війни (<i>Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова, Оксана Сафончик</i>)	7
Розділ 2. Сім'я і родина: моральні та правові цінності (<i>Євген Харитонов</i>)	24
Розділ 3. Сімейні правовідносини: деякі проблеми з погляду аксіології (<i>Олена Харитонova</i>)	58
Розділ 4. Родинні цінності України перед загрозами гібридної війни (<i>Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова</i>)	95
Розділ 5. Сім'я як бар'єр до радикалізації та маніпуляцій свідомістю неповнолітніх у цифровому просторі в умовах гібридної війни. Досвід інших країн (<i>Вікторія Рябченко</i>)	121
Розділ 6. Роль родини у захисті людей похилого віку в умовах гібридної війни (<i>Денис Романовський</i>)	134
Розділ 7. Шлюбні правовідносини в умовах гібридної війни (<i>Оксана Сафончик</i>)	148
Розділ 8. Захист прав дітей в умовах гібридної війни (<i>Катерина Глиняна</i>)	182
Розділ 9. Відновлення і захист прав дітей, розлучених з батьками унаслідок збройного конфлікту та гібридних загроз (<i>Оксана Калітенко</i>)	216
Розділ 10. Тимчасове влаштування дитини в умовах гібридної війни (<i>Інна Яніцька</i>)	251
Розділ 11. Усиновлення українських дітей в умовах гібридної війни (<i>Сергій Журило</i>)	284
Розділ 12. Правове забезпечення гендерної рівності в сімейних правовідносинах в умовах гібридної війни (<i>Олександр Шамота</i>)	313
Розділ 13. Особливості стягнення аліментів в умовах гібридної війни (<i>Наталія Волкова</i>)	344

Розділ 3

СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ:
ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ З ПОГЛЯДУ АКСІОЛОГІЇ

DOI

*Олена Харитонova**докторка юридичних наук, професорка,
членкиня-кореспондент НАПрН України*

Попередні зауваження

Передусім, варто зазначити, що базові категорії сфери регулювання сімейних відносин – «предмет і метод сімейного права», «принципи сімейного права», «сімейні відносини», «сімейні правовідносини», «механізм правового регулювання сімейних відносин» вже привертали увагу вітчизняних правознавців¹, а деякі з цих концептів були також об'єктами монографічних досліджень.²

¹ Ковальська В. С. Підстави зміни та припинення сімейних правовідносин: монографія; за наук.ред. С. Д. Гринько. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2014. 260 с.; Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. К., 2008. 17 с.; Жилінкова І. В. Правові гарантії зміцнення сім'ї. *Радянське право*. 1987. № 3. С. 79-81; Жилінкова І. В. Регулювання майнових відносин подружжя. *Право України*. 1994. № 11-12. С. 29-32; Жилінкова Ірина. Подружні правовідносини в Україні. *Міжнародний щорічник сімейного права*. Гаага. Бостон.Лондон. 1994. С. 465-483; Жилінкова І. В. Імперативне і диспозитивне регулювання майнових відносин в сім'ї. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1(20). С. 115-120; Жилінкова І. В. Майнові відносини членів сім'ї: цілі та засоби правового регулювання. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 2 (21). С. 106-114; Жилінкова І. В. Поняття сім'ї в праві. *Вісник університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 247-251; Заїка Ю. О. Спадкові права „добросовісного” подружжя в недійсному шлюбі. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 11. С. 28-30; Заїка Ю. О. Заповіт подружжя. *Право України*. 2004. № 4. С.91-93; Ульяненко О. О. Шлюбний договір у сімейному праві України: дис...канд. юрид. наук. К., 2003. 185 с.; Явор О. А. Функції шлюбного контракту в сімейному праві України: автореф. дис...канд. юрид. наук. Х., 1996. 13 с.

² Жилінкова І. В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї: автореф. дис...докт. юрид. наук. Х., 2000. 39 с.; Менджул, Марія. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування): монографія. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. 420 с.; Труба В. І. Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2020; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021. 470 с.; Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин. Монографія. Київ : Ліра-К., 2022. 508 с.

Торкались українські науковці також питань «сімейних цінностей» (хоча більш активно їх досліджували не правознавці, а культурологи, релігієзнавці, етнологи, соціологи, політологи, психологи, освітяни).

Активізуючи вивчення правових феноменів під аксіологічним кутом зору, маємо враховувати, що в реальному житті визначення цінності будь-якого концепту, конструкту тощо неможлива без врахування його «двоїстої» – суспільної (публічної) і приватної вартості (цінності).

При цьому, попри поширене уявлення про «приватність» особистого життя, правове регулювання сімейних відносин більше належить до царини публічного права, ніж права приватного.

«Приватність» як цінність і сімейні відносини

Під впливом поширеного наразі уявлення, що романтичні стосунки і сімейні відносини є справою особистою, багато хто вважає, що сучасне сімейне законодавство ґрунтується (має ґрунтуватися) суто на засадах приватного права.

Щоб перевірити слушність таких уявлень, варто згадати історію регулювання сімейних відносин, про яку йшлося в попередньому розділі.

По-перше, зауважимо, що «сімейне право» ніколи не було частиною права приватного. Зокрема, в римському праві поняття «сімейне право» не існувало, відносини усередині *familia* регулювалися на публічно-правових засадах, а *status familia* – мав значення, передусім, як передумова правоздатності. При наступних рецепціях римського права саме положення його сімейного та спадкового права реципувалися найменше, а оновлювалися безпосередньо суб'єктами оновлення законодавства шляхом видання норм публічно-правового характеру.

По-друге, чимало несподіванок несе огляд історії виникнення і формування категорії «приватність».

Як стверджують дослідники, до Промислової революції в жодному суспільстві світу приватність не була пріоритетною. Потреба в усамітненні пленталась позаду грошей, престижу, безпеки та зручності. «... ніхто не знає, коли *приватність* стала *концепцією*, припу-

скається, що це сталося водночас зі збільшенням суспільної прірви між правителями, шляхтою та всіма іншими. Фараони Стародавнього Єгипту, а також державні діячі високого рангу спали на підвищеннях, усі інші лежали на килимах чи на землі. Стародавні афіняни часом проєктували будинки так, щоб до них потрапляло максимум світла і мінімум поглядів.

Навіть римське слово *privatus*, від якого походить слово «приватний», зазвичай означало просто громадянина без державної посади і походило від слова *privo*, що означає «усуваюся, втрачаю», а також «звільняю». «.. римляни ... аж ніяк не були прихильниками рівноправ'я, обожнювали виставляти на показ власне багатство: розкішні заміські вілли, вишукані басейни з рабами і міські особняки... Попри розкіш та відкритість життя привілейованих осіб, більшість мешканців римських міст жила в переповнених, часто нашвидкуруч збудованих халупах, де приватності просто не існувало».¹

Тому ані в старожитньому Римі, ані в середньовіччі не існувало слова для означення приватності. Хоча королева Єлизавета I переймалася недоторканістю власного приватного життя, сучасне слово походить від давньофранцузького *prive*, що означає «приязне або інтимне місце».

Термін «приватність» набув наближеного до сучасного значення лише в епоху Відродження, після проголошення IV Латеранським собором у 1215 р. нових канонів, що зобов'язували всіх християн до обов'язкової сповіді. Особиста мораль поступово звелася до духовного світу людини, стала приватною та індивідуальною справою.

Однак «недоторканістю сімейного і приватного життя почали перейматися лише наприкінці XVIII століття. ...Чоловіки по клубах, жінки – вдома... Вплив багатьох зовнішніх чинників перетворив родинний будинок на своєрідний притулок та місце відновлення після дедалі більшої кількості стресів у мінливому світі. Значною мірою цьому сприяв розвиток євангельського християнства, для якого характерна віра у вплив родини на добрі сосунки в громаді та за її межами.

Реагуючи на дедалі суворіші вимоги праці, християнські оселі стали мікрокосмами любови та душевної щедрости. Чоловіки повер-

¹ Браян Фаган і Надя Дуррані. Чим ми займалися в ліжку: історія і його вплив на біографії великих людей. Пер. з англ. К., 2019. С.210-212.

талися додому, в гармонійне середовище, де їх оточували любов'ю і спокоєм».¹

Можна вважати, що з цього часу сім'я, в її ідеальному варіанті, стала осередком існування сімейних гармонійних відносин, хоча й пізніше «приватність» розумілася не як свобода особистих (сімейних) стосунків, як сімейна цінність. Це радше було те, «що ми називаємо недоторканістю приватного життя, правом на усамітнення й відокремленість від громадського простору».²

У такому контексті варто з'ясувати, який сенс вбачають в цьому понятті правозахисники.

На їхній погляд, приватність розуміється як основоположне право, яке є ключовим для автономії та захисту людської гідності, слугує в якості основи, на якій побудовано багато інших прав людини.

Приватність дозволяє нам створювати бар'єри та керувати межами для захисту від необґрунтованого втручання у наше життя, що дозволяє нам визначитися у тому, хто ми є, і яку взаємодію з навколишнім світом ми хочемо здійснювати. Приватність допомагає нам встановити межі для визначення того, хто має доступ до нашого тіла, місця перебування та речей, а також до наших зв'язків та іншої інформації. Внаслідок цього приватність є ключовим шляхом захисту людини та суспільства від свавілля та невинуватеного користування владою, шляхом зменшення того, що може бути відомо про нас та зроблено з нами, і водночас – захисту від інших осіб, бажаючих встановити свій контроль.

Приватність дає нам простір бути собою без судження, дозволяє нам вільно мислити без дискримінації, і є важливою складовою частиною нашого контролю над тим, хто що про нас знає.

У сучасному суспільстві міркування щодо приватності є дискусією про сучасні свободи.

Коли ми розглядаємо, як ми встановлюємо та захищаємо межі навколо особи та можливість особи мати слово щодо того, що з нею станеться, ми також намагаємося вирішити питання:

- Етики сучасного життя;
- Правил, що регулюють ведення торгівлі; а також,
- Обмеження, які ми накладаємо на державну владу.

¹ Браян Фаган і Надя Дуррані. Чим ми займалися в ліжку: історія і його вплив на біографії великих людей. Пер. з англ. К., 2019. С. 214-216.

² Браян Фаган, Надя Дуррані. Вказ. твір. С. 210.

Таємне спостереження, яке рідко здійснювалося у минулому через його агресивність, відсутність відповідальності та конкретний ризик для демократичного життя, швидко стає стандартним методом спостереження.

Privacy International передбачає світ, у якому приватність захищається, поважається та виконується. «Установи усе частіше здійснюють спостереження за особами, і навіть виключають нас з участі у прийнятті рішень про втручання у наше життя, нашу інформацію обробляють, наші тіла досліджують, наше майно обшуковують. Ми вважаємо, що для того, щоб особа приймала участь у житті сучасного світу, розвиток законів та технологій необхідно посилити, не підтримуючи при цьому можливість вільно користуватися цим правом».

Наразі приватність є кодифікованим основоположним правом людини. Право на приватність виділяється в усіх значних міжнародних та регіональних правозахисних інструментах, у тому числі:

Загальна декларація ООН про права людини 1948 року, стаття 12: «Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань»¹.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року, стаття 17: «1. Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. 2. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань»².

Це узгоджується із положеннями статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з якою органи державної влади не можуть втручатись у здійснення права на повагу до приватного і сімейного життя, за винятком випадків, коли втручан-

¹ Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

² Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73). Міжнародний пакт про громадянські і по... | від 16.12.1966

ня здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Також відповідно до статті 15 цієї Конвенції під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом¹.

Отже, з одного боку, декларується, «що органи державної влади не можуть втручатись у здійснення права на повагу до приватного і сімейного життя». Але, з іншого боку, далі маємо чималий за обсягом перелік винятків «випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб».

Важливою складовою частиною права на приватність є право на захист персональних даних. Більше 100 країн зараз мають закон про приватність та захист даних у тій чи іншій формі.

Однак, занадто часто спостереження здійснюється, не беручи до уваги ці форми захисту. Це є однією з підстав, за яких існує Privacy International – для забезпечення того, щоб потужні установи, такі, як уряди та корпорації, не зловживали законами та лазівками для вторгнення у вашу приватність.²

Право на приватність гарантується Конституцією України. Зокрема, ст. 30 захищає територіальну приватність (недоторканість житла), ст. 31 комунікаційну приватність (таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції), ст. 32 інформаційну приватність («ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків передбачених Конституцією України»),

¹ Європейська конвенція з прав людини. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97] з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11, 14 та 15 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. Конвенція про захист прав людини і осн... | від 04.11.1950

² Що таке приватність? 09.11.2020. Оригінал: What is privacy? *Переклад Харківської правозахисної групи*. URL: <https://khp.org/1604922460>

«не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди»), а стаття 28 – деякі аспекти фізичної приватності (жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідам»).

Україна з 1997 року є учасницею Європейської Конвенції з прав людини, що є частиною її національного законодавства.¹

Далі розглянемо, як таке бачення «приватності» відображається на сфері регулювання сімейних стосунків в Україні.

Поняття та підстави виникнення сімейних правовідносин²

Проблеми визначення поняття та сутності правовідносин подружжя, батьків та дітей привертали увагу багатьох вітчизняних цивілістів. Значну увагу їм приділяв і Г. К. Матвєєв, який ґрунтовно розглядав ці питання у підручнику «Советское семейное право».³ Разом із тим, досліджуючи конкретні питання сімейного права, науковець порівняно менше уваги приділяв теорії сімейних правовідносин. В зв'язку з цим здається цікавим розглянути питання, що пропонуються нижче.

Враховуючи те, що сімейні відносини практично поглинаються відносинами цивільними, котрими відповідно до ст. 1 ЦК є особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, сімейні відносини можна визначити як особисті немайнові та майнові відносини, що виникають зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання, встановлення опіки та піклування, і засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

¹ Європейська конвенція з прав людини. {Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97} з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11, 14 та 15 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. Конвенція про захист прав людини і осн... | від 04.11.1950.

² Харитонova О. І. Поняття та підстави виникнення сімейних правовідносин. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права* (Матвєєвські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 16 вересня 2010 року. К.: КНТ, 2011. С. 59-64. Тези написані у 2010 р. з метою фіксації першого викладу поглядів на категорії, що пізніше висвітлювалися іншими авторами, у викладі тексту збережена тодішня редакція.

³ Матвєєв Г. К. Советское семейное право: Учебник, 1985. 208 с.

Варто згадати, що в літературі неодноразово вживалися спроби довести, що сімейні правовідносини є категорією самостійною, яка відрізняється від поняття цивільних правовідносин.¹

Але поки що жоден з аргументів, особливо в умовах розширення розуміння предмету цивільно-правового регулювання, не виглядає достатньо переконливим. Адже чинний ЦК України регулює як майнові, так і особисті немайнові відносини, ліквідувавши, таким чином, характерний для радянського цивільного права критерій розмежування цивільних (головним чином, майнових) та сімейних (головним чином, немайнових) відносин.

Для визначення співвідношення цивільних та сімейних відносин маємо враховувати, що, як особисті немайнові, так і майнові відносини, можуть вважатися відносинами цивільними, якщо їм властиві наступні ознаки: 1) учасники таких відносин стосовно один до одного виступають як юридично рівні суб'єкти; 2) предметом їх є відносини, що виникають з приводу матеріальних і нематеріальних благ; 3) метод правового регулювання ґрунтується на засадах ініціативи учасників і диспозитивності норм; 4) змістом відносин є сукупність цивільних прав і обов'язків, які мають їхні учасники; 5) захист цивільних прав і спонукання до виконання юридичних обов'язків здійснюється за допомогою специфічних заходів впливу і, як правило, у судовому порядку.²

Очевидно, враховуючи ту обставину, що сімейні відносини виглядають як різновид відносин цивільних (і по суті є ними), законодавці у ст. 1 СК (а за ними і багато хто з правознавців) не акцентують увагу на визначальних ознаках сімейних відносин, а орієнтують на визначення сутності та поняття сімейних відносин шляхом встановлення приблизного переліку останніх, вказуючи, що Сімейний кодекс України визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Отже, саме відносини, пов'язані із зазначеними інституціями, і визначаються законодавцем вольовим шляхом як сімейні, що добре помітно у змісті ст. 2 СК. У

¹ Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР, 1972. С. 70-71; Сімейне право України: Підручн. За ред. Ю. С. Червоного. К.: Істина, 2004. С. 72-75.

² Харитонов Є. О., Харитонов О. І. Цивільні правовідносини. Навчальний посібник. К.: Істина, 2008. С. 41.

зв'язку з цим слід зауважити, що назва ст. 2 СК – «Учасники сімейних відносин, які регулює Сімейний кодекс України», загалом, не відповідає її змісту, оскільки містить не характеристики учасників сімейних відносин, а лише наголошує на тому, що певний суб'єктний склад є критерієм віднесення (або не віднесення) особистих немайнових та майнових стосунків до сімейних. Оскільки у ст. 2 СК України учасники сімейних відносин (або, що те саме, «сімейні відносини у залежності від складу учасників») об'єднані у три групи, відповідно до цього можна виокремити три види сімейних відносин за суб'єктним складом:

До першої групи належать особисті немайнові та майнові відносини, які складаються між подружжям, батьками, дітьми, усиновлювачами та усиновленими. Друга група – це відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком. Третя група відносин – це відносини опіки та піклування над дітьми (глава 19 СК України), відносини патронату над дітьми (глава 20 СК України).

Відповідно слід розрізняти й три групи сімейних правовідносин, враховуючи при цьому, що всередині кожної із груп слід розрізняти окремі види правовідносин: правовідносини між подружжям; правовідносини між батьками та дітьми; правовідносини між усиновлювачами та усиновленими; правовідносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками; правовідносини між прабабою, прадідом та правнуками; правовідносини між рідними братами та сестрами; правовідносини між мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком; правовідносини опіки та піклування над дітьми; правовідносини патронату над дітьми. Кожен із названих видів сімейних правовідносин має свої особливості суб'єктного складу, об'єктів, змісту та підстав виникнення.

Варто зауважити, що класифікація сімейних правовідносин, які будучи за сутністю цивільними правовідносинами, належать до загальноправової категорії правовідносин, можлива також і за тими чи іншими критеріями, які застосовуються для загальної класифікації правовідносин взагалі і цивільних правовідносин, зокрема. Так, вони можуть бути поділені на загальні та конкретні, особисті немайнові та майнові, абсолютні та відносні, речові та зобов'язальні,

матеріальні та процесуальні (процедурні) тощо.¹ Оскільки згадані класифікації мають загальний характер, то детальніше їх тут розглядати немає сенсу.

Підставами виникнення, припинення та трансформацій правовідносин (або «юридичними фактами») у загальній теорії права визнаються обставини реального життя, з якими норми права пов'язують встановлення, зміну чи припинення правовідносин.²

Юридичні факти у сімейному праві можуть бути систематизовані та класифіковані за різними критеріями.

За ознакою характеру наслідків, котрі настають внаслідок існування певних обставин, вони можуть бути поділені на: 1) юридичні факти, що встановлюють право. З їх існуванням пов'язане виникнення правовідносин. Наприклад, реєстрація шлюбу породжує шлюбні, а затим і сімейні відносини; 2) юридичні факти, що змінюють право. Наявність цих фактів тягне зміну правовідносин, що вже існують. (укладення шлюбного контракту після реєстрації шлюбу); 3) юридичні факти, що припиняють право. Це такі обставини, наявність яких тягне припинення правовідносин, що вже існують. Наприклад, розірвання шлюбу припиняє відповідні правовідносини; 4) юридичні факти, що перешкоджають виникненню або трансформації права. Це обставини, наявність яких зумовлює правову неможливість виникнення, зміни, припинення тощо правовідносин. Наприклад, таким «перешкоджаючим» фактом є перебування у близькій спорідненості, що виключає можливість укладення шлюбу (ст. 26 СК України); 5) юридичні факти, що призупиняють право. Наприклад, зупинення позовної давності у випадках, передбачених ст. 263 ЦК України; 6) юридичні факти, що поновлюють право. До них належать обставини, наявність яких тягне відновлення прав, що існували раніше. Наприклад, у разі появи особи, оголошеної небіжчиком, суд скасовує відповідне рішення, і така особа може зажадати від інших суб'єктів повернення майна, що належить їй (ст. 48 ЦК України). У цьому випадку відновлення права власності пов'язане з двома обставинами: 1) появою особи, оголошеної небіжчиком (померлою), 2) скасуванням судом рішення про оголошення особи померлою.

¹ Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини. Навчальний посібник. К.: Істина, 2008. С. 13-18, 51-59.

² Загальна теорія держави і права. За ред. В. В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 1997. С. 193.

Поряд зі «звичайними» юридичними фактами у сімейному праві мають місце також факти-правовідносини. Сутність останніх полягає в тому, що для виникнення, припинення тощо одного правового відношення юридичне значення має існування (чи відсутність) іншого правового відношення. Так, для виникнення аліментних правовідносин чоловік та жінка мають перебувати у шлюбі (ст. 75 СК України), якщо тільки не йдеться про обставини, передбачені ст. 91 СК України.

Поширеною у сімейному праві є класифікації юридичних фактів у залежності від значення волі суб'єкта права для виникнення, припинення або трансформації правовідносин: 1) дії, тобто, обставини, що залежать від волі людини, і 2) події – обставини, які виникають та існують незалежно від волі людини і непадвладні їй. Останні мають юридичне значення у випадках, коли вказані у актах законодавства або договорі як такі, що породжують правові наслідки. Дії можуть бути правомірними і неправомірними. Правомірні дії у галузі сімейного права можуть бути поділені на види у залежності від ступеню наявності вольового критерію на: 1) юридичні акти, 2) юридичні вчинки. У залежності від характеристики суб'єктів, що вчиняють дії, юридичні акти у сфері дії сімейного права можуть бути поділені на: 1) акти суб'єктів приватного права, 2) акти суб'єктів публічного права (акти законодавства, адміністративні акти, судові акти – рішення, постанови, ухвали тощо). Інший вид правомірних дій – юридичні вчинки характеризуються як дії, що спеціально не спрямовані на встановлення юридичних наслідків, але породжують їх внаслідок прямої вказівки закону. Вони, у свою чергу, можуть бути диференційовані в залежності від «питомої ваги» в них вольового елементу на: 1) вчинки вольові і 2) вчинки невольові.

Підставами виникнення, зміни тощо сімейних правовідносин можуть бути саме вольові юридичні вчинки, які здійснюються суб'єктом права за наявності у нього волі (бажання) діяти певним чином, тобто, усвідомлено, однак без спеціального наміру створити для себе або інших осіб юридичні права й обов'язки. Разом із тим, такі свідомі, вольові дії породжують певні правовідносини, передбачені нормами права, незалежно від наявності відповідного наміру на їх встановлення у особи, що діяла. Характерною ознакою таких вольових вчинків є намір особи діяти тим чи іншим способом, без чого правовідносини, передбачені нормою права, не виникають. Тому суб'єктом пра-

вовідносин, що виникають на підставі вольових юридичних вчинків, може бути тільки дієздатна особа. Прикладом вольових юридичних вчинків може бути спільне виховання та утримання дитини, яке у випадку спору може створити правові наслідки за рішенням суду незалежно від бажання особи, яка їх вчинила.

Завершуючи характеристику підстав виникнення, зміни і трансформації сімейних правовідносин, варто згадати про те, що в загальній теорії права також зверталось увагу на доцільність розрізнення реальних юридичних фактів та уявних юридичних фактів (фактів, які припускаються, тобто, правових презумпцій, або фактів, які пропонується припустити за приписом закону, тобто, правових фікцій).

Розглядаючи питання про юридичні факти сімейного права маємо враховувати, що внаслідок можливості субсидіарного застосування до регулювання сімейних відносин норм ЦК України, мають бути враховані й положення останнього щодо підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, положення ст. 11 ЦК, яка містить перелік таких підстав.

При цьому слід наголосити на принципово важливому правилі, згідно якому цивільні правовідносини можуть виникати із дій осіб, встановлених актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не встановлені цими актами, але породжують цивільні права і обов'язки за аналогією. Таке рішення є характерним для приватного права. Крім цього, слід підкреслити той важливий факт, що у ЦК України наголошується на відсутності вичерпного переліку підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, тобто, цивільні права та обов'язки виникають не лише за наявності прямо зазначених підстав, але також і з інших юридичних фактів.

Стаття 1270 проекту ЦК досить широко трактувала сімейні відносини, встановлюючи, що «Сімейними є відносини, які виникають у зв'язку з укладенням, існуванням і припиненням шлюбу, особисті та майнові відносини між подружжям. Сімейними є також особисті та майнові відносини, які виникають між батьками і дітьми у зв'язку з народженням дитини, встановленням походження дитини, її вихованням і розвитком, а також особисті та майнові відносини, пов'язані з родинними стосунками, усиновленням, опікою, піклуванням».¹

¹ Проект Цивільного Кодексу України. *Українське право*. 1996. Число 2 (4) (спецвипуск). С. 31-523.

Стаття 3 СК України «Сім'я» не містить визначення сімейних відносин. Натомість у ній вміщено положення: про соціальне значення сім'ї; вказівку на те, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. У цій же статті СК визначені підстави, на яких «створюється сім'я»: шлюб, кровне споріднення, усиновлення, а також інші підстави, «не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства».

З положення частини другої ст. 3 СК України випливає, що члени сім'ї – це особи, які мають взаємні права та обов'язки членів, а відтак припускається, що між цими особами виникають відносини, які можна назвати «сімейними»).

Те, що визнання конкретних осіб членами однієї сім'ї, тягне виникнення між ними сімейних відносин, взаємних прав та обов'язків, наводить на думку, що або тут маються на увазі не юридичні інші (скажімо, моральні) права і обов'язки, або має місце ототожнення у цій нормі СК України «сімейних відносин» та «сімейних правовідносин».

Очевидно у ст. 3 СК України мається на увазі створення сім'ї у юридичному значенні цього поняття, як юридичної категорії, зокрема, як категорії законодавства, а отже у частині четвертій ст. 3 СК України йдеться, про «підстави створення сім'ї у юридичному значенні» (як правової категорії), а отже, і про підстави виникнення сімейних правовідносин. Таким чином, якщо зазначені підстави виступають у якості юридичних фактів, то сім'я за своєю сутністю є правовідносинами.

Зокрема, видатний американський компаративіст Уільям Е. Батлер, критично характеризував норму щодо турботу держави про сім'ю як данину звичці.¹

Проблеми приватноправової характеристики статусу дитини – підлітка

Визнання за членами сім'ї існування певного приватно-правового статусу, припускає необхідність з'ясування, передусім, сутність та-

¹ Мудрість порівняльного правознавства: збірник статей / Упор. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ: Логос, 2019. С.269.

ких концептів та конструктів терміно-понять, як «приватне право», «правовий статус особи», «дитина» та «підліток».

Найбільш дослідженим з них є концепт «приватне право», тому лише нагадаємо тут, що під ним ми розуміємо сукупність таких, що ґрунтуються на природному праві, ідей, засад, норм, якими визначається статус приватної особи.¹

Зауважимо, що терміно-поняття «статус особи» не є самодостатнім, таким, що окремо і повністю визначає правове становище приватної особи. У цивілістиці «статус» розглядається як складова частина більш широкої категорії «правосуб'єктність», котра охоплює два елементи: правоздатність (здатність особи мати юридичні права та обов'язки) і дієздатність (здатність своїми діями набувати права та обов'язки). На відміну від суб'єктивного права, правоздатність є невід'ємною від особистості, але не залежить від статі, віку, національності, фаху, майнового стану останньої. Її не можна передати, делегувати комусь іншому. Вона є абстрактною, а не конкретною, яким є суб'єктивне право. Правоздатність є своєрідним «юридичним потенціалом» особи, який дає їй змогу за певних умов набувати суб'єктивні права.

Дехто вважає, що категорія правоздатності має не загальне значення, а може виправдано вживатися лише у галузі цивільного права. Проте, таке звуження цього поняття здається невинуватим, оскільки правоздатність є властивою кожному суб'єкту права, незалежно від того, учасником правовідносин у якій сфері вона є. Тому категорія правоздатності має значення також і для сфери публічного права, що пояснюється тим, що «правоздатність не є статичним явищем, а тісно пов'язана із соціально-правовою активністю особистості, з її свободою. В ній знаходить прояв зв'язок особистості з державою та суспільством, який характеризується наявністю у особистості рівної, повної, реальної та гарантованої можливості бути носієм конкретних прав та обов'язків».²

¹ Харитонов Є., Харитонova О. Засади цивільного законодавства, що визначає правовий статус фізичної особи. *Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та концепти)*: монографія. За заг.ред. Є. О. Харитонova. Одеса : Фенікс, 2012. С. 102-120; Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Людина як приватна особа. Засади статусу. *Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів*: колективна монографія. За ред. проф. Довгерта А. С. і проф. Харитонova Є. О. Одеса: Гельветика, 2020. С. 109-124.

² Сокурєнко В. Г. Право. Свобода. Равенство / В. Г. Сокурєнко, А. Н. Савицкая. Л.: Изд-во при Львовском ун-те, 1981. С. 106.

Загальність правоздатності у приватній сфері означає, що вона ґрунтується на нормах природного права, відображаючи можливість особи бути учасником суспільних зв'язків, які мають юридичні права та обов'язки. Водночас, та обставина, що правоздатність є загальною, не перешкоджає її диференціації за галузевою та іншими ознаками. Галузева правоздатність ґрунтується на положеннях відповідної галузі законодавства і полягає у можливості суб'єкта мати права та обов'язки у відповідній галузі. Відтак розрізняють цивільну, трудову, процесуальну правоздатність тощо.¹ З цих позицій можемо вести мову про сімейну правоздатність, розуміючи її як здатність особи мати суб'єктивні права і обов'язки у сімейних відносинах.

Дієздатність є здатністю особи самостійно, своїми діями набувати і здійснювати права, створювати для себе обов'язки та виконувати їх. Як і правоздатність, вона може бути різної галузевої приналежності, зокрема, сімейно-правової. У цьому разі сутність її полягає у здатності здатність особи своїми діями набувати для себе сімейні права і створювати сімейні обов'язки.

Сімейна правоздатність та дієздатність разом із правовим статусом утворюють категорію сімейної правосуб'єктності. Сімейну правосуб'єктність найпростіше визначати як соціально-правову можливість (здатність) особи бути учасником сімейних правовідносин.

Правосуб'єктність є природним правом особи. Тому з погляду приватного (зокрема, сімейного) права, вона є правовою можливістю. Але, з іншого боку, – вона не може бути реалізована поза суспільством, а тому визнається соціальною можливістю.

Таким чином, природними передумовами сімейної правосуб'єктності є природне право; соціальними передумовами – існування суспільства; юридичними передумовами – норми сімейного права; формально-юридичними передумовами – норми сімейного законодавства.

Що стосується базового терміно-поняття «статус особи», то під ним зазвичай розуміють правовий стан особи, що характеризується наявністю комплексу юридичних прав і обов'язків. Поняття «статус» включає в себе те стабільне, фундаментальне у правовому стані

¹ Детальніше див.: Харитонов О. І. Структура правового відношення з погляду дихотомії : приватне право – публічне право. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2003. Т. 2. С. 61-70.

суб'єкта, що разом із правосуб'єктністю містить також вказівку щодо існування певного кола основних прав та обов'язків.

При цьому не існує загального (універсального) правового статусу. Натомість, законодавством передбачений неоднаковий обсяг прав та обов'язків для різних груп осіб, що існують і діють у різних сферах права. Відтак правовий статус асоціюється зі стабільним правовим станом суб'єкта, а правове становище змінюється в залежності від правовідносин, в які він вступає.

Підсумовуючи викладене, можна назвати такі характерні риси правового статусу: 1) у ньому знаходить відображення бачення державою місця окремої особи у системі соціальних зв'язків, закріплене у відповідній законодавчій формі; 2) його зміст, що має певну стабільність, змінюється не з волі окремих, приватних осіб, а у публічно-правовому порядку внаслідок вираження певним чином волі законодавця (навіть, якщо йдеться про визначення їхнього приватноправового статусу); 3) елементами правового статусу є загальні (статусні) права та обов'язки суб'єкта об'єктивного права; 4) в межах загального статусу формується правове становище конкретного суб'єкта, його суб'єктивні права та обов'язки; 5) в межах загального статусу правове становище конкретної особи є динамічним, воно змінюється у залежності від виникнення, розвитку та припинення різноманітних правовідносин.

Перед тим як перейти до характеристики правового статусу дитини, ще раз акцентуємо увагу на відмінностях між терміно-поняттями «загальний правовий статус особи» і «спеціальні правові статуси». (Останні є сукупністю прав і обов'язків, що конкретизують та доповнюють загальні права та обов'язки, зокрема, стосовно до різних осіб, які мають різне сімейне, родинне тощо становище).

Так само доцільно розрізняти загальний та спеціальні цивільно-правові та сімейно-правові статуси.

Одним з таких спеціальних правових статусів є (чи мав би бути) статус дитини. На жаль, відповідні норми Сімейного кодексу України у цьому питанні далекі від досконалості

Зокрема, ст. 6 СК України «Дитина» встановлює, що «1. Правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. 2. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років».

Хоча частина перша ст. 6 СК фактично, містить «дещо завуальоване» роз'яснення поняття «дитина», як категорії сімейного законодавства, однак при цьому не пропонується власне визначення терміно-поняття «дитина», а натомість вказується на те, хто має правовий статус дитини. Відтак єдиним критерієм наділення статусом дитини є те, що фізична особа ще не досягла повноліття, тобто, 18 років. Це впливає з частини другої ст. 6 СК, а також зі ст. 34 ЦК України.

Крім того, хоча у частині другій ст. 6 СК загальне поняття «дитина» диференціюються на два види: 1) малолітня дитина і 2) неповнолітня дитина, такий поділ тут має суто формальне значення, оскільки конкретно правове становище тих та інших визначене не у ст. 6 СК, в у спеціальних нормах цього Кодексу – ст. 148, 149, 152, 160 та ін. Тому, оскільки поділ дітей на малолітніх та неповнолітніх повторює відповідну диференціацію фізичних осіб ст.ст. 31, 32 ЦК України, то при визначенні статусу конкретної дитини слід враховувати також положення цивільного законодавства»¹.

Але однією з головних вад наведеної норми Сімейного кодексу, на наш погляд, є ігнорування категорії «підліток», котра має, особливо в умовах гібридної війни і пов'язаних з нею правовими психологічними, консцієнтальними тощо загрозами, важливе теоретичне і практичне значення.

Як зазначали психологи ще у далекому мирному 2009 році «В сучасному світі в суспільстві з нестабільною соціальною, економічною, екологічною, психологічною ситуацією найсутужніше живеться підліткам», у яких, зокрема, «змінюються ціннісні орієнтації».²

Коли додамо до переліку названих ще загрози, пов'язані з постійною інформаційною агресією росії; зусиллями російських спецслужб, спрямованими на вербовку підлітків з метою залучення їх до проведення терористичних актів; постійними нічними терористичними актами російськими військами; врешті, з перебуванням на тимчасово окупованих росіянами територіях або вимушеним переїздом в інші місця проживання тощо, то масштаби проблем, які тут постають, не можуть не вражати.

¹ Сімейний кодекс України. Станом на 01.09.2024 р.: наук.-практ. коментар. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. Київ: Норма права, С.14-25.

² Шайгородський Ю. Криза підліткового віку як процес переорієнтації цінностей. Соціальна психологія. 2009. № 6 (38). С. 148–153

Варто зауважити, що українське сімейне законодавство з цього питання дуже відстає і від міжнародних зразків. Так, не враховується встановлена ООН таблиця віку людини.¹ Утім, і міжнародні організації не завжди оперативно враховують загрози гібридної війни. До прикладу, в 2019 році, на п'ятому році після анексії Криму Дитячим фондом ООН UNICRF і ГО «Волонтер» була видана загалом дуже корисна книжка, присвячена кризі підліткового віку. Книга (буклет) містить поради, як містить кризу підліткового віку і геть не згадує про те, як долати таку кризу в умовах окупації частини території держави, тимчасового переміщення на підконтрольні уряду території тощо.

Як зазначають психологи, до XVII–XVIII століття підлітковий вік не виокремлювався в життєвому циклі людини як особливий період, а відтак звернення до цієї проблематики можна вважати продуктом Нового часу.² Після цього відповідні проблеми стали предметом пильної уваги психологів. «І варто зазначити, що саме психологи в умовах повномасштабної агресії найбільше звертають увагу на проблеми, які мусять вирішувати українські підлітки та їх батьки у самих різноманітних обставинах, так чи інакше пов'язаних з війною. Наголосимо, що ця проблема стосується усього суспільства: «Адже у підлітка, поряд з дисгармонійністю в структурі особистості, «згортанням» раніше набутої системи цінностей, відбувається формування нової ціннісної системи, вибудова власної життєвої позиції».³ Дослідження процесу формування ідентичності та її кризи у підлітковому віці є одним із актуальних питань сьогодення, вивчати які досить складно. За даними багатьох психологічних досліджень у значної частини підлітків на даному етапі розвитку України спостерігається життєва безпорадність, соціальний нігілізм, пасивність, відчуженість від дорослих, зневіра та байдужість до всього. В умовах перебудови суспільства процес формування ідентичності та образу – Я у неповнолітніх характеризується послабленням значущості уявлень про базові морально–етичні принципи⁴.

¹ <https://topua.com.ua/tablicya-viku-lyudini-za-rokami-klasifikaciya-viku-prijnyata-vsesvitnoyu-organizacijeyu-oxoroni-zdorovya-vooz>

² Шайгородський Ю. Криза підліткового віку як процес переоцінки цінностей. *Соціальна психологія*. 2009. № 6 (38). С. 148–153.

³ Шайгородський Ю. Криза підліткового віку як процес переоцінки цінностей. *Соціальна психологія*. 2009. № 6 (38). С. 148–153.

⁴ Краєва О. Криза ідентичності підліткового віку та її роль у становленні зрілої особистості. *Проблеми сучасної психології*, 2019 (7). С. 310. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2010-7.%p>.

При цьому з огляду на те, що надзвичайно важливе значення в умовах консцієнтальної гібридної війни має формування у підлітків, незалежно від того, де вони перебувають – в Україні чи за кордоном – системи цінностей, варто дослухатись до порад психологів стосовно того, як підліткам не втратити сенс життя.

І хоча поради, які ми далі цитуємо, адресовані українським підліткам, які перебувають за кордоном, але, на нашу думку, вони можуть бути корисними українським підліткам, незалежно від місця їхнього проживання.

Отже, як вважає психолог і психотерапевт В'ячеслав Халанський «Серед підлітків з українських сімей, які опинилися в умовах еміграції чи війни, можна виділити три групи:

1. Підлітки, які взагалі перестають щось робити для адаптації та формування майбутніх планів. Вони втрачають інтерес до навчання, розвитку й часто утворюють групи, де алкоголь і наркотики, на жаль, стають об'єднуючим стимулом і способом уникнення реальності.

2. Підлітки, які механічно виконують те, що їм кажуть батьки: ходять до школи, прибирають, дотримуються певного порядку, але ці дії не є для них особистісною цінністю. Вони живуть за інерцією, без внутрішньої мотивації.

3. Підлітки, які намагаються формувати власне майбутнє: вступають до навчальних закладів, шукають нові можливості, адаптуються до нових умов і поступово будують власну систему цінностей.

Важливо розуміти, що пошук сенсу для підлітка рідко пов'язаний із сенсом життя батьків. Часто він народжується всупереч, а не завдяки батьківським очікуванням. Підлітки формують або знаходять свій сенс самостійно.

Франкл довів, що в умовах втрати сенсу людина схильна заповнювати внутрішню порожнечу компенсаторними поведінками: залежностями, агресією, втечею у байдужість чи небезпечні форми розваг. Ці реакції лише тимчасово знижують напругу, але не вирішують екзистенціальної кризи. Тому пошук, відкриття й формування особистого сенсу є основою психічного здоров'я, особливо в підлітковому віці, коли питання «навіщо» звучать найгостріше».

Для того, що вирішити ці проблеми і подолати кризу, В. Халанський пропонує підліткам наступний алгоритм дій: «Цінності – це те, що для тебе справді важливе: дружба, справедливість, свобода,

турбота про інших. Цінності можна уявити як AirTag, який допомагає знайти сенс. Сенс – це коли ти розумієш, навіщо робиш щось саме зараз. Ціль – це конкретна дія або результат, якого ти хочеш досягти».¹

Хоча проблема, про яку тут йдеться є точкою прикладення зусиль, передусім, психологів і психотерапевтів, однак її вирішенню, на наш погляд, має (і мусить) сприяти право. Особливо – право родинне, як система ідей, засад та норм, що визначає статус члена родини (сім'ї), взагалі, і статус дитини, зокрема.

Запровадження сімейної юстиції, як засіб захисту сімейних цінностей в умовах війни

Сімейні спори належать до числа найбільш поширених у судовій практиці, охоплюючи такі категорії справ як: розірвання шлюбу; визнання шлюбу недійсним; поділ майна; позбавлення батьківських прав; усиновлення дітей; встановлення батьківства; стягнення аліментів; визначення місця проживання малолітньої дитини; укладення та виконання шлюбного контракту; спори, що виникають у зв'язку з фактичними шлюбними відносинами, тощо.

Практиками звертається увага на те, що, сімейні спори самі по собі важко морально переносити: дуже складно, коли закохані раніше люди ділять нажите спільно майно, намагаються вирішити з ким залишаться діти, порядок і розмір аліментів тощо. Під час таких подій подружжя не може в стані емоційних переживань прийняти правильне рішення. Найбільше в такій ситуації страждають саме діти.² Цілком слушно (навіть, якщо робити поправку на рекламу) наголошується на тому, що, оскільки розірвання шлюбу завжди є неприємною процедурою для подружжя, бажана участь досвідченого адвоката, завдяки чому сторонами психологічно легше переноситься розірвання шлюбу.³

На тлі визнання юридичною спільнотою специфіки сімейних спорів і необхідності участі в них юристів, котрі усвідомлюють цю спе-

¹ З чим стикаються українські підлітки за кордоном. Поради батькам. 21 травня 2025 року. <https://nv.ua/ukr/blogs/ukrajinski-pidlitki-za-kordonom-z-yakimi-psihologichnimi-trudnoshchami-stikayutsya-ta-yak-jim-dopomogti-50515833.html>

² Сімейний адвокат/ Сімейні спори. URL: <https://jurist.lviv.ua>

³ Сімейні спори / Адвокат Людмила Новаковська. URL: novakovska.com; Сімейні спори. URL: www.law.vn.ua

цифіку та спеціалізуються на відповідних категоріях справ, дивним може видатись відсутність спеціальної сімейної юстиції.

Як на наш погляд, певним гальмом обговорення і вирішення цього питання є ототожнення сімейної та ювенальної юстиції або розуміння другої, як складової частини першої. Так, зазначається, що концепція сучасного сімейного суду розглядає його як суд змішаної, причому комплексної, юрисдикції – кримінальної, цивільної, сімейної. Але, разом із тим, з посиланням на зарубіжний досвід сімейні суди характеризуються як такі, що розглядають справи про злочини неповнолітніх тощо. І саме з сімейними судами пов'язують майбутнє ювенальної юстиції.¹

Тут слід враховувати, що доцільність існування ювенальної юстиції, котра визначається як система державних та недержавних інститутів, спрямованих на захист прав дитини, правовий і соціальний вплив на дитину та її оточення: державні структури (правоохоронні органи, суди, адвокатура, служби у справах неповнолітніх, соціальні служби для дітей та молоді, органи пенітенціарної системи) і громадські організації та об'єднання, центральним елементом якої є ювенальний суд, активно заперечується певними ортодоксальними колами. Завдяки зусиллям останніх було відхилено проект Закону «Про загальнодержавну програму «Національний план дій по реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року», розроблений відповідно до Указу Президента від 11 липня 2005 року «Про першочергові заходи по захисту прав дітей», яким передбачалося запровадження ювенальної юстиції.² Автори, що представляють «протестну течію, претендуючи на «неупереджений погляд», намагаються довести, що ювенальна юстиція суперечить «сімейним цінностям і українським виховним традиціям», визначаючи, водночас, доцільність спеціалізації суддів, які розглядають справи про злочини неповнолітніх.³ Негативне ставлення конкретно до ювенальної юстиції, очевидно, певною мірою поширюється й на юстицію сімейну взагалі.

Не торкаючись тут проблем запровадження ювенальної юстиції, котрі є предметом самостійного розгляду, зазначимо лише, що

¹ Мельникова Е. Б. Ювенальна юстиція: Проблеми кримінального права, кримінального процесу та кримінології: учб. посібник. 2-е вид., випр., доп., 2001. 272 с.

² Что такое Ювенальная юстиция. Електронний ресурс: режим доступу: wm-changer.ru

³ Пріданнікова О. М. Ювенальна юстиція в Україні. Неупереджений погляд. *Православний взглядъ*. № 2 (24). 2013. Сімейна сторінка. URL: pravv.km.ua

не викликає заперечень твердження колишнього Уповноваженого Президента України з прав дитини Юрія Павленка, що по своїй суті ювенальна юстиція стосується лише двох категорій дітей: дітей, які вчинили правопорушення, є жертвами або свідками злочину і дітей, які уже позбавлені батьківського піклування і що ювенальна юстиція жодним чином не стосується Сімейного кодексу та внутрішньо-сімейних конфліктів.¹ Відтак можемо при обговоренні питань запровадження сімейної юстиції винести проблематику, пов'язану з ювенальною юстицією, «за дужки» і оцінювати доцільність створення спеціалізованих судів сімейних судів, як таку.

На нашу думку, сімейну юстицію слід запроваджувати як систему державних та недержавних інститутів, спрямованих на збереження та зміцнення сім'ї, правовий і соціальний вплив на дитину та її оточення: державні структури і громадські організації та об'єднання

Центральним елементом сімейної юстиції мають бути спеціалізовані сімейні суди, до юрисдикції яких доцільно віднести усі спори, пов'язані із сімейними та «нібито сімейними» відносинами. До перших належать відносини, передбачені ст. 8 СК України. До других, на нашу думку, можна зарахувати відносини, котрі формально не знаходяться у сфері дії сімейного законодавства, але за своєю сутністю є сімейними (майнові відносини між особами, що перебувають у «фактичному шлюбі»; спадкування подружжя та «фактичного подружжя» тощо).

Разом із тим, сімейну юстицію не варто зводити лише до системи спеціалізованих сімейних судів. Вона має включати також недержавні інституції на кшталт «сімейних конференцій», відомих праву Нової Зеландії (Закон 1989 року «Про дітей, молодь та їхні сім'ї») та деяких інших країн. Суть таких «конференцій» полягає в тому, що справи, порушені в результаті здійснення злочину неповнолітніми, замість слухання у суді, передаються поліцією для розгляду на конференції, у якій участь, крім сторін, приймають також члени їх сімей, родичі та шановані у громаді люди. Присутні мають право дослідити факти і запропонувати рішення проблеми, яке після обговорення має бути прийняте одностайно. У межах закону сімейні конференції виступають альтернативою суду, що дозволяє використовувати їх як частину формальної системи правосуддя. У Новій Зеландії

¹ Приданникова Ольга. Ювенальна юстиція в Україні. 02.04.2013 URL: vybor.ua

за результатами таких конференцій закривають близько 80% карних справ. Успішність конференцій сприяла перейманню цього досвіду правовими системами Австралії, Великої Британії, Бельгії, Нідерландів та Швеції.¹

В наших умовах для реалізації завдань сімейної юстиції у системі останньої могли б створюватися «сімейні ради», до складу яких, крім сторін, доцільно залучати також їхні сім'ї, родичів та шанованих у громаді людей. Обговорюючи проблему, учасники такої «ради» можуть знайомитися з сутністю спору, доказами, висловлювати свої міркування та пропонувати рішення, котрі набувають правового значення після прийняття одностайним голосуванням. У випадку відмови виконувати таке рішення сторони можуть бути примушені до цього судом без додаткового розгляду ним справи. Фактично, у таких випадках йдеться про медіацію, що відповідає сучасним тенденціям розвитку концепції захисту прав особи. Розгляд сімейних прав спеціалізованими сімейними судами у сукупності із застосуванням засобів медіації, можна сподіватись, буде слугувати надійним підґрунтям сімейної юстиції.

Гібридна війна і самозахист прав та інтересів дітей

Повномасштабне російське вторгнення російських військ в Україну, істотно ускладнило здійснення та захист прав вразливих верств населення, зокрема, дітей.

Це зумовлює потребу у більш широкому використанні самозахисту, нормативною основою якого є, крім згаданих норм Конституції України та ЦК України, є частина 1 ст. 154 Сімейного кодексу України, котра наділяє батьків правом на самозахист своєї дитини як до досягнення ними повноліття так і після його настання та ст. 262 СК, що наділяє таким правом сестру, брата, мачуху, вітчима та інших членів сім'ї на захист своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки.

Однак при цьому норми сімейного законодавства визначають лише суб'єктів відповідних відносин, тоді як конкретна регламентація останніх є прерогативою ЦК України, котрий, у свою чергу, обмежився викладом у ст. 19 ЦК загальних засад самозахисту, не врахо-

¹ Відновне правосуддя – Сімейні конференції. URL: www.commonground.org.ua

вуючи особливостей самозахисту прав та інтересів дітей, тим більше у воєнний час.

Принагідно варто зауважити існування колізії при визначенні особи, яка може здійснювати самозахист прав та інтересів дітей.

Відповідно до положень статті 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. При цьому самозахистом вважається застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Одразу варто зауважити, що оскільки йдеться про захист цивільних прав не тільки на українській території, а й на тимчасово окупованих російськими військами територіях, на останніх слід враховувати не заборони окупаційної влади та «моральні засади суспільства», що насаджуються нею, а норми українського законодавства та моральності, які стосуються відповідних відносин. До того ж враховуємо, що категорія «моральні засади суспільства» за своєю сутністю є оціночною і не має чіткої правової характеристики. Визначення змісту цього поняття залежить від низки політичних, соціальних, індивідуальних, особистих тощо чинників і у кінцевому підсумку проводиться судом, який діє відповідно до законодавства України.

Із врахуванням цього зауваження мають розглядатися і вимоги частини 2 ст. 19 ЦК України стосовно того, що способи самозахисту мають відповідати змістові права, що порушене, характерові дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Зокрема, як впливає зі змісту цієї статті, самозахист визнається поведінкою правомірною за умови дотримання низки вимог: 1) порушення цивільного права або реальна загроза його порушення (протиправне посягання). При цьому об'єктом порушення (посягання) може бути як право того, хто захищається, так і право третьої особи; 2) відсутність у законі заборони застосовування обраного стороною способу самозахисту. Мається на увазі як пряма заборона конкретної поведінки, так і заборона певного типу дій; 3) не суперечність моральним засадам суспільства; 4) відповідність поведінки того, хто здійснює самозахист, змістові права, що порушене, характерові дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням; 5) об'єктивна спрямованість поведінки того, хто здійснює самозахист, на протидію правопорушенню.

Розглядаючи ці положення стосовно випадків самозахисту прав дитини в умовах російської агресії, воєнного стану тощо, варто згадати позицію З. В. Ромовської щодо сутності самозахисту, яка була сформульована досить давно, але, вважаємо, досі не втратила актуальності. На її думку, самозахист – це застосування самою управоможеною особою у встановлених законом випадках заходів примусового характеру без втручання державних або громадських органів. Самозахист завжди слідує за вже вчиненим правопорушенням. Тому не можна говорити про самозахист як про правову категорію у випадках, скажімо, коли мати за допомогою третіх осіб силою повертає собі дитину, відібрану батьком. У цьому разі має місце не самозахист, а відповідні самоуправні дії управоможеної особи на такі ж самоуправні, незаконні дії іншого. Сімейне законодавство можливості такого самозахисту не передбачає.¹

Власне, ця позиція так чи інакше наразі підтримується дослідниками проблем самозахисту к сфері сімейних відносин, котрі зазначають, що неюрисдикційна форма захисту (самозахист) своїм змістом має відповідні способи: дії суб'єктів-носіїв права, спрямовані на захист їх прав й охоронюваних законом інтересів, що вчиняються ними без звернення за допомогою до відповідних компетентних органів та осіб. Сімейне законодавство встановлює можливість здійснення самозахисту батьками, дідом, бабою, сестрою, братом, мачухою, вітчимом своїх, відповідно, дітей, онуків, своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки, і не передбачає можливості застосування самозахисту щодо самого себе. До способів самозахисту зараховують, зокрема, такі дії як необхідна оборона.² Принагідно зауважимо, що саме остання є найбільш поширеною формою самозахисту взагалі та самозахисту прав дітей, зокрема. Необхідна оборона полягає у завданні шкоди правопорушнику з метою припинення правопорушення і захисту цивільного права та охоронюваного законом інтересу. У якості ознак необхідної оборони називають наступні риси: 1) вона є свідомим і вольовим вчинком; 2) за своїм сенсом вона є суспільно корисною; 3) виключає суспільну небезпеку й

¹ Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве. Львов, 1985. С. 32.

² Єніна Л. В. Форми та способи захисту прав та інтересів сторін шлюбного договору. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 71-72.

протиправність діяння. Шкода, завдана у стані необхідної оборони, відшкодуванню не підлягає.

У зв'язку з тим, що ст. 19 ЦК називається «Самозахист цивільних прав», виникає питання, чи поширюються її положення також на самозахист інтересів? Адже глава 3 ЦК України називається «Захист цивільних прав та інтересів» (і це формулювання повторюється у назвах статей 15, 16, 17 ЦК України), тоді як у назві й тексті ст. 19 ЦК йдеться про самозахист лише «цивільного права». Таким чином категорія «інтерес» ніби залишається поза межами правового регулювання (дозволу на самозахист).

На нашу думку, тут варто виходити з того, що назва глави 3 ЦК України, дає підстави для поширювального тлумачення найменування ст. 19 ЦК, а відтак поширення її дії також на самозахист цивільних інтересів (зокрема, дітей). При цьому цивільний інтерес розуміється як прагнення, устремління, потреби особи, котрі не визначені законом або угодою сторін, як цивільні права, але спрямовані на виникнення або збереження останніх.

Цивільне право і сімейне право: сучасні проблема співвідношення

Дражливим питанням врегулювання сімейних відносин, щодо якого у вітчизняному правознавстві, з давніх давен, точаться дискусії,¹ є визначення співвідношення цивільного і сімейного права. Відлуння цих дискусій зі сфери теоретичної логічно відчувається у галузі практичної законотворчості, що, зокрема, знайшло відображення у складному перебігу процесу прийняття Цивільного кодексу та Сімейного кодексу України

У процесі цієї дискусії противники виокремлення сімейного права у самостійну галузь наголошують на подібності предмету правового регулювання цивільного та сімейного законодавства, зазначаючи, що там і там таким предметом є немайнові та майнові відносини між юридично рівними суб'єктами. При цьому між цивільними та сімей-

¹ Сімейне право України : підруч. За ред. Ю. С. Червоного. К., 2004. С. 5-22.; Сімейне право України : підруч. За заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. К., 2004. С. 3-16.; Ромовська З. В. Українське сімейне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. К., 2009. С. 20-22.

ними відносинами відсутні принципово сутнісні відмінності. Досить складно виокремити самостійний сімейно-правовий метод правового регулювання. Внаслідок цього розмежування сфери дії цивільного і сімейного законодавства може відбуватися «вольовим шляхом», що є нелогічним і створює певні незручності на практиці. Натомість прихильники кваліфікації сімейного права як окремої галузі за допомогою аналізу цивільних та сімейних відносин достатньо переконливо доводять різницю між ними і стверджують, що «за допомогою предмета і методу можливо не лише виокремити сімейне право з єдиної системи права, а й виявити такі його особливості, яких цілком достатньо для того, щоб склалася чітка уява про сімейне право як галузь»¹

Основним спеціальним джерелом сімейного законодавства України є Сімейний кодекс, котрий поряд з Цивільним кодексом, належить до найважливіших законодавчих актів, що визначають та забезпечують статус приватних осіб.

Оскільки СК України є основним спеціальним джерелом сімейного законодавства України, то звідси випливає той практично важливий висновок, що коли йдеться про відносини, пов'язані із шлюбом; стосунки між подружжям, батьками і дітьми, членами сім'ї та родичами (коло яких визначає СК), керуватися, передусім, слідє нормами СК України, якщо інше прямо не застережене у законі. Разом із тим, оскільки сімейні відносини за своєю сутністю є цивільно-правовими, то зазначене не виключає, а навпаки, припускає застосування до їх регулювання також і норм ЦК України.

Такий висновок не лише ґрунтується на теоретичних конструкціях, але має під собою і легальну основу. Зокрема, ст. 8 СК України встановлює, що майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами, не врегульовані СК України, регулюються відповідними нормами ЦК України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин. Таким чином, зазначена норма СК України визначає засади субсидіарного застосування норм цивільного законодавства до регулювання сімейних відносин.

На перший погляд, зі змісту названої норми, нібито, випливає, що умовами застосування норм ЦК України до регулювання сімейних

¹ Труба В. І. Сімейне право в системі галузей приватного права. *Актуальні проблеми приватного права України*: Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / Відп.ред. Р. А. Майданик, О. В. Кохановська. К.: ПраТ «Юридична практика», 2014. С. 460.

відносин є: 1) майновий характер сімейних відносин; 2) неврегульованість їх СК України; 3) відповідність такого регулювання суті цих відносин.

Однак такий висновок суперечить засадам субсидіарного застосування Цивільного кодексу, встановленим ст. 9 ЦК України, котра передбачає, що положення останнього застосовуються до сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства.

З врахуванням існування зазначеної колізії правових норм, при вирішенні питання про застосування норм ЦК України до сімейних відносин, слід виходити з того, що ЦК України за своєю концепцією та змістом є кодексом приватного права, якому відводиться провідна роль у системі законодавства, що регулює відносини за участю приватної особи. Отже положення ЦК України може застосовуватися не лише до «суто цивільних» відносин (у вузькому розумінні цього поняття), але й до будь-яких взаємин (як майнових, так і немайнових) суб'єктів приватного права, що не врегульовані спеціальним законодавством. Інше рішення неминуче погіршує становище осіб, які перебувають у сімейних відносинах, порівняно з тими, що не є учасниками таких відносин.

До цього слід додати, що, як впливає з суті додаткового застосування норм однієї галузі законодавства до відносин іншої галузі, має йтися про субсидіарне застосування не лише ЦК України, але й інших актів цивільного законодавства. Разом із тим, для субсидіарного застосування цивільного законодавства до сімейних відносин норм ЦК України необхідною є неврегульованість сімейних відносин не тільки нормами СК України, але й іншими актами спеціального сімейного законодавства.

Що стосується вимоги відповідності норм ЦК України «суті сімейних відносин», до яких вони можуть застосовуватися субсидіарно, то така вимога є надто неконкретною, щоб мати значення критерію визначення кола норм ЦК України, які підлягають застосуванню. Натомість, більш правильним є керуватися тими міркуваннями, що норми ЦК України можуть застосовуватися у випадку прогалин в сімейному законодавстві до будь-яких сімейних відносин, що мають майновий характер, а також до тих немайнових відносин, зміст яких охоплюється положеннями книги другої ЦК України «Особисті немайнові права фізичної особи».

Оскільки зазначені питання є дискусійними, що знайшло відображення у правовій доктрині, постає питання, чому виникла така ситуація?

У пошуках відповіді на нього необхідно повернутися в початкову точку, поглянути на ті основи, які визначають в нашому суспільстві розуміння суті сімейних відносин. У зв'язку з цим, доречно пригадати те, що право є елементом культури, відображаючи особливості світогляду того або іншого співтовариства людей. Оскільки, у свою чергу, світогляд значної частини суспільства формується (відбивається, трансформується) на основі певної релігії (або схожого по суті філософського учення), то і суть, принципи, зміст права, в значній мірі (прямо або опосередковано), визначаються цим чинником. Саме вказаними обставинами обумовлено існування в Європі Західної та Східної традицій, в рамках яких відбувається розвиток окремих галузей права.

Філософсько-етична основа християнського шлюбу починає впливати на правове регулювання цього суспільного інституту вже незабаром після надання християнству статусу офіційної релігії в Римській імперії. У міру формування двох гілок християнства – західної (католицизму) і східної (ортодоксальної, православної) відбувається диференціація розуміння значення шлюбу на Заході та Сході Європи.

Одним з головних положень православного християнства в цій сфері є визнання ним «помилковості» характерного для Заходу так званого «реалістичного» підходу до оцінки мети шлюбу, суть якого полягає в тому, що шлюб розцінюється, перш за все, як засіб створення умов для продовження роду, внаслідок чого знижується значення духовного і інтелектуального аспектів шлюбу. Саме ж православ'я практично від часів свого виникнення як гілка християнства дотримується протилежного підходу – ідеалістичного, згідно з яким головна мета шлюбу полягає не в задоволенні потреби продовження роду, а в прагненні до розвитку, вдосконалення, повноти буття. Обґрунтування такого бачення суті шлюбу Іоанн Златоуст бачив у тому, що людина, яка не перебуває в шлюбі, це не людина, а тільки її половина. Чоловік і дружина не двоє людей, а одна людина.

З цих позицій сімейні відносини не можуть розглядатися як складова предмету цивільно-правового регулювання, оскільки це приземлює їх, позбавляє духовності і применшує значення мораль-

но-етичних основ. Звідси випливає той висновок, що вони мають регулюватися спеціальним законодавством, яке визначає особливий характер шлюбу як соціального інституту. З цих позицій, прийняття Сімейного кодексу України, як окремого кодифікованого акту, виглядає цілком логічним, хоча й породжує питання щодо визначення особливостей останнього та співвідношення його норм з положеннями Цивільного кодексу.

Таким чином, проблема визначення місця сімейного/ родинного законодавства у вітчизняній правовій системі ускладнюється тим, що недостатньо враховуються особливості традиції приватного права в Україні, які полягають у співіснуванні та одночасному впливі в Україні Західної та Східної традицій приватного права. Це зумовило ту особливість українського права, що інститути речового і зобов'язального права мають підґрунтям засади римського права (як правило, в німецькій інтерпретації) – Західна традиція, в той час як сімейне і, частково, спадкове право тяжіють до Східної традиції. Ця особливість мала б враховуватися і в процесі правотворчості, і при тлумаченні та застосуванні юридичних норм, які регулюють відносини за участю приватної особи. Однак поки що враховується цей чинник недостатньо. У результаті через дискусії стосовно співвідношенні ЦК України та СК України, створюються додаткові перешкоди оновленню сучасної концепції українського законодавства – як цивільного, так і родинного.

Оскільки при згаданих суперечках з цих питань у якості аргументів використовується посилення на європейський досвід, далі торкнемося цих питань.

Сімейний кодекс України і проблема визнання його окремішності

Одним із завдань оновлення українського цивільного законодавства та адаптації його положень до засад європейського права вважається консолідація норм, що регулюють майнові та немайнові відносини на засадах рівності сторін та засадах диспозитивності правового регулювання їхньої поведінки, у єдиному Цивільному кодексі. Відтак вже скасований Господарський кодекс України, планується скасувати Сімейний кодекс України та Закон України «Про міжнародне

приватне право», включивши їх до ЦК України, як складові Книги останнього.¹ Власне, у такій пропозиції, як варіанту концепції кодифікації вітчизняного цивільного законодавства, нічого надзвичайного немає. Більш того, зауважимо, що саме таку структуру мав проект у редакції від 25 серпня 1996 року,² прийнятий 25 серпня Верховною Радою України у першому читанні 5 червня 1997 року.³ (Якщо оцінювати термін «рекодифікація», котрий вживається як синонімічний щодо виразу «оновлення цивільного законодавства», то можна визначити головний акцент «оновлення»: це відновлення принципових засад «кодифікації», яка була незвершена. Вдаючись до алюзій, можна сказати, що йдеться не тільки – і навіть не стільки – про «принципове оновлення», скільки про «реконкісту» у цій галузі).

Головним доказом на користь регулювання цих відносин у Цивільному кодексі є те, що за їхньою сутністю сімейні відносини є відносинами цивільними, котрі ст. 1 ЦК визначає як особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. При цьому сімейні відносини поміж інших цивільних відносини виокремлюються за підставами їхнього виникнення: шлюб, кровне споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання, встановлення опіки та піклування тощо. Ця позиція часто-густо обґрунтовується посиленням на те, що ЦК України регулює як майнові, так і особисті немайнові відносини, ліквідувавши, таким чином, характерний для радянського цивільного права критерій розмежування цивільних (головним чином, майнових) та сімейних (головним чином, немайнових) відносин.

В цілому рішення проекту Цивільного кодексу України, на перший погляд, виглядали зовні привабливо, об'єднуючи в одну структуру весь комплекс відносин, що стосуються визначення становища приватної особи (зокрема, в сімейно-побутовій сфері). Відповідно, шлюб і сім'я розглядалися не як самоцінність, а як закріплення цінності ще

¹ Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: АртЕк, 2020. 128 с.; 3 приводу концепції щодо модернізації Цивільного кодексу України (рекодифікації). URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/157375-z-privodu-kontseptsiyi-schodo-modernizatsiyi-tsvilnogo-kodeksu-ukrayini-rekodifikatsiyi>

² Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р. *Українське право*. 1996. № 2. С. 32-523.

³ Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р., прийнятий Верховною Радою у першому читанні 5 червня 1997 р. *Українське право*. 1999. № 1. С. 32-558.

більш високого порядку – забезпечення пріоритету індивідуальних прав приватної особи (якби йшлося не про цивільні відносини, то ще більш привабливим було б позначення «права людини»).

Відтак прийняття Верховною Радою України 10 січня 2002 року Сімейного кодексу України виявилось для багатьох певною мірою несподіванкою і поставило питання: наскільки виправданим є таке рішення?

Як важливий аргумент на користь ліквідації Сімейного кодексу України і включення відповідних норм до складу Цивільного кодексу у дискусіях звучить твердження, що у більшості європейських країн відсутні спеціальні сімейні кодекси (іноді це звучить ще більш категорично – «у жодній європейській країні немає Сімейного кодексу»), а відносини у цій сфері регулюються за допомогою включення до ЦК, побудованих за пандектною системою, розділу «Сім'я»/ «Сімейне право». До прикладу, BGB містить книгу четверту «Сімейне право». Таку саму або схожу структуру використовують послідовники німецького концепту цивільного законодавства. Власне, тут має місце прагнення максимального втілення у життя концепції «доцільності єдності правового регулювання відносин між приватними особами».

Попри його позірну вагомість, цей аргумент спростувати не так вже й складно. Звернувшись до гарно систематизованого компаративістського дослідження регулювання сімейних відносин, визначимо ставлення до вирішення цього питання у країнах, які входять до складу ЄС, тобто охоплених процесом євроінтеграції.

Картина вимальовується досить цікава. У державах Західної Європи – членах ЄС (Австрія, Бельгія, Німеччина, Нідерланди, Люксембург) джерелами сімейного права є норми (зазвичай створені на базі Французького, Німецького, Австрійського цивільних кодексів), включені до складу Цивільного кодексу відповідної держави.¹

Але в країнах Східної Європи, частина з яких має багато спільного в історичному розвитку з Україною, що робить важливим огляд на особливості джерел їхнього сімейного права, картина виглядає інакше. Якщо в Чехії, Румунії Цивільні кодекси регулюють також сімейні відносини, то в Польщі діє Сімейний (Родинний) кодекс, у Молдові (котра наразі не є членом ЄС, але прагне цього) діє Сімейний кодекс.

¹ Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород, РІК-У, 2021. С. 64-70.

Сербія має спеціальний Сімейний закон. Складнішою є система регулювання сімейних відносин Угорщині, де сімейному праву присвячена Четверта книга ЦК, але істотно «підкріплена» Законом «Про захист сім'ї».¹

У Південній Європі, де членами ЄС є Греція, Іспанія, Італія, Мальта, Португалія, Словенія та Хорватія, у більшості з названих країн сімейні відносини регулюються цивільними кодексами. У деяких з них є також низка спеціальних законів у галузі сімейного права – Греція, Італія, а в Іспанії на території Каталонії діє Сімейний кодекс 1998 року. У Словенії та Хорватії сімейні відносини регулюють спеціальні Сімейні кодекси (у Словенії – 2017 року, у Хорватії – 2015 року).²

Строката картина вимальовується у нордичних державах. При цьому тільки у Швеції сімейне право є частиною цивільного. Натомість Норвегія, Данія, Фінляндія, Ісландія надають перевагу регулюванню сімейних відносин спеціальними законами різного рівня кодифікації.³

Що стосується країн Балтії, то й тут є відмінності у обранні оптимального підходу регулювання сімейних відносин. У Естонії це робиться за допомогою спеціальних законів, Латвія та Литва воліють регулювати сімейні відносини, використовуючи Цивільні кодекси.⁴

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що в країнах ЄС співіснують різні підходи щодо джерел регулювання сімейних відносин, зумовлені історичними, світоглядними чинниками, розумінням сутності шлюбно-сімейних відносин, філософією шлюбу та сім'ї.

Значною мірою мірі вказаними обставинами обумовлено існування в Європі Західної і Східної традицій, в рамках яких відбувається розвиток окремих галузей права.

Філософсько-етична основа християнського шлюбу починає впливати на правове регулювання цього суспільного інституту вже незабаром після надання християнству статусу офіційної релігії в Римській імперії.

Якщо, наприклад, в класичному римському приватному праві шлюб розглядається, перш за все, як договір, спрямований на зміну правового, особистого і матеріального стану громадян, то з приходом

¹ Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: 2021. С. 71-76.

² Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: 2021. С. 76-82.

³ Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: 2021. С. 84-88.

⁴ Менджул М. В. Порівняльне сімейне право, 2021. С. 89-92.

християнства йому надають значення самостійного суспільного і правового інституту. Шлюб стає таїнством, а його соціальна значущість визначається тим, що він розцінюється як основа сім'ї, суспільства, Церкви, держави і разом з тим як регулятор моралі, а також взагалі всіх позитивних елементів людського співтовариства.

Разом із тим, у міру формування двох гілок християнства – західної (католицизму) і східної (православної) відбувається диференціація розуміння значення шлюбу на Заході і Сході Європи.

Важливим доказом на користь окремого СК України є те, що він охоплює низку відносин неюридичного характеру.

У свою чергу, підґрунтям неюридичних норм та правил є менталітет суспільства, котрий включає в себе головні характеристики етносу і є одним з провідних критеріїв при зіставленні націй одна з одною. У такому сенсі, «менталітет» як спосіб мислення, світосприйняття, духовної налаштованості, притаманний індивіду або групі, використовується для характеристики національних особливостей народів, особливостей культури.

Менталітет суспільства базується не на системі логічних категорій і понять, а на суперечливих образах або стереотипах думок, уявлень, дій, які навертають людину до певних типів реакцій, виступаючи своєрідним механізмом, що визначає характер довготривалих форм поведінки і думок людини в рамках тієї чи іншої спільності. Менталітет – це характеристика стану рівня і спрямованості свідомості (індивідуальної і групової), її здатності до засвоєння норм, принципів і цінностей життя, до адаптації до умов соціального середовища, впливу на неї, до відтворення досвіду попередніх поколінь.

Національний менталітет – образ мислення, духовна налаштованість, властива певній конкретній етнічній спільності.

Хоча, як і в інших країнах Європи, в Україні відбуваються складні трансформації моделі шлюбу і сім'ї (підвищення віку вступу до шлюбу і дітонародження, різноманіття форм шлюбних стосунків та форм сімейних об'єднань, поширення позашлюбної народжуваності), однак міжнародні порівняння свідчать, що українці раніше і частіше реєструють шлюб та народжують дітей у традиційному шлюбі, ніж населення більшості країн Європи.

Зауважимо, що у консерватизмі суспільства, його менталітету не вбачається нездоланної загрози розвитку суспільних відносин у цій

галузі, оскільки сьогодні саме поняття «традиційної» сім'ї розмивається, – і це об'єктивна реальність, що зумовлена лібералізацією поглядів у суспільстві, емансипацією жінок та розширенням їхньої участі на ринку праці, в громадській діяльності.

Відтак, обираючи напрям удосконалення регулювання сімейних відносин, маємо враховувати національний менталітет, який є підґрунтям розуміння концепту сімейного права і визначення засад сімейного законодавства.

Викладені міркування є першим з доказів на користь того, що основним спеціальним джерелом сімейного законодавства України має бути Сімейний кодекс, котрий поряд із Цивільним кодексом, належить до найважливіших законодавчих актів, що визначають та забезпечують статус приватних осіб.

Після повномасштабного російського вторгнення в Україну ситуація, як на наш погляд, істотно змінилася, оскільки агресія завдала відчутної шкоди не тільки економіці України, суспільству в цілому та окремим приватним особам, але й усій системі міжособистісних зв'язків, зокрема, сімейним відносинам.

Якщо після анексії Криму та утворення, так званих, «днр» та «лнр» такі відносини зазнали негативного впливу, головним чином, на цих територіях, то з 24 лютого 2022 року у руйнівний вир були втягнуті мешканці більшості областей України. Розлучені сім'ї, вимушено розкидані по світу родини, насильно або обманом вивезені за кордон українські діти, неможливість реалізації права батьків на виховання дітей, утруднення встановлення опіки над малолітньою дитиною, яка залишилася без батьків, неможливість реалізації положень частини 1 ст. 52 Конституції України і положень Конвенції ООН про права дитини 1989 р. та інших міжнародних правових актів щодо здійснення прав дитини – далеко не повний перелік наслідків війни для українських сімей і родин, з якими вже зіткнулася і юридична практика.¹

В таких мовах, як на нашу думку, було б легковажно розсіювати норми, що стосуються шлюбу, сім'ї, стосунків батьків і дітей, опіки, піклування тощо поміж норм ЦК України. Натомість доцільно до-

¹ «Не хочу бути одруженим з цією жінкою». Адвокатка про те, чому велика війна примусила багатьох українців переосмислити свій шлюб. 5 серпня 2023. Автор: Євгенія Корольова. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/rozluchennya-chomu-rozluchayutsya-ukrajinci-yak-platiti-alimenti-za-kordonom-pid-chas-viyni-advokat-50343971.html>

повнювати і удосконалювати Сімейний кодекс України, наповнюючи його нормами, появи яких вимагає життя у воєнний та повоєнний час.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що Європейський концепт права ґрунтується не на вимогах однакового регулювання відносин у сфері буття приватної особи, а на прагненні забезпечення максимального комфорту буття особи та її прав.

Це головна вимога адаптації національного права до засад ЄС. Тому вирішальним є не те, якими законами, кодексами регулюються сімейні відносини, а як вони мають координуватися у процесі зближення законодавства держав-членів ЄС.

Відтак, якщо положення Сімейного /Родинного кодексу тощо відповідають регламентам ЄС, які визначають засади сімейних стосунків,¹ то цього цілком достатньо і немає підстав для включення його до ЦК України.

Висновки

Підсумовуючи результати вивчення деяких актуальних проблем сімейних правовідносин під кутом зору аксіології, можна зробити наступні висновки.

При розгляді категорії «сімейні відносини» необхідно враховувати, що ця категорія, починаючи зі стародавніх часів, звичаєвого права і формування римського права, ніколи не була суто приватноправовою. Внаслідок суспільної цінності сімейних відносин, їхнє регулювання практично в усіх правових системах «європейського типу» здійснювалося і здійснюється на змішаних публічно-правових засадах. Відтак сімейні правовідносини слід оцінювати із врахування цієї їхньої особливості і не прагнути механічно відносити до сфери цивільного законодавства.

Існування окремого сімейного законодавства з елементами публічності в методі правового регулювання в умовах гібридної війни має низку переваг, до яких, зокрема, належить закріплена в ньому можливість і обов'язок забезпечити більш повний юридичний захист прав та інтересів соціально вразливих учасників сімейних відносин (дітей, людей похилого віку, інвалідів тощо).

¹ Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: С. 93-104

Оскільки сімейне законодавство містить елементи публічно-правового регулювання, в умовах війни це може дозволити також використовувати його для вирішення завдань збереження сімейно-родинних цінностей, які наразі можна вважати елементом національної безпеки України

Ключові слова: аксіологія, сімейні цінності, сімейне законодавство ЄС, Сімейний кодекс України, правовий статус особи, сім'я, правовідносини, підстави виникнення правовідносин, сімейні правовідносини, сімейна юстиція, діти, підлітки, захист прав та інтересів, самозахист, війна